© ПАЛІТЫЧНАЯ СФЕРА
ISSN 1819–3625 №15(2), 2010

Сяргей Богдан

Незалежнасць і знешняя палітыка: візія беларускіх нацыянал-дэмакратаў, канец 1980-х – 1995 гг. (прыклад Зянона Пазьняка)

Нацыянальна-дэмакратычны рух значна паўплываў на палітычную трансфармацыю Беларусі ў 1987–1995 гг. Для аналізу былі вылучаныя асноўныя тэмы і тэматычныя катэгорыі ў палітычных канцэпцыях, сфармуляваных Зянонам Пазьняком (лідарам Беларускага народнага фронту да 1999 г.). У прыватнасці разглядаюцца ягоныя выступы і артыкулы, напісаныя ў перыяд з канца 1980-х да сярэдзіны 1990-х гг., г. зн. падчас непасрэднай палітычнай дзейнасці Пазьняка ў краіне, што перарвалася эміграцыяй у 1996 г. Артыкул наконт унутрыпалітычных аспектаў ідэалогіі нацыянальна-дэмакратычнага руху быў змешчаны ў папярэднім, 14-м нумары «Палітычнай сферы» (Богдан, 2010).

I. Уводзіны і агульныя палажэнні

Характэрная асаблівасць вонкавапалітычных поглядаў кіраўніка БНФ – іх агульная негатыўная скіраванасць. Фактычна, пазабеларуская рэальнасць разглядаецца ім пераважна як крыніца перашкодаў і пагрозаў рознага характару і вастрыні, якія нязменна падрываюць асновы беларускай нацыі. Галоўнаю крыніцаю небяспекі лічыцца Расія, але і бачанне Захаду адрозніваецца падазронасцю. Пазітыўнае і канструктыўнае ў праекце Пазьняка датычыць перадусім стасункаў з краінамі рэгіёну і пытанняў рэгіянальнай супрацы.

Увогуле, знешнепалітычныя погляды лідара БНФ датычаць абмежаванага кола актораў. З аднаго боку існуе «імперская» Расія, з іншага – Захад (Заходняя Еўропа, ЗША і НАТО), які ёсць у нейкім сэнсе арыенцірам, але таксама і аб'ектам крытыкі. Гэта – актыўныя акторы. Трэцім вектарам знешнепалітычных поглядаў Пазьняка ёсць рэгіён, краіны ў непасрэднай блізкасці ад Беларусі. Тэрыторыя, абмежаваная Балтыйскім і Чорным морамі, разглядаецца як важны кірунак развіцця вонкавых сувязяў. Ён таксама дае надзею су-

працьстаяць экзістэнцыйнай і практычна вечнай небяспецы з боку Расеі. Патэнцыйна гэты рэгіён разглядаецца як істотны полюс сілы, у якім можа прысутнічаць і беларускі складнік. Увесь астатні свет згадваецца ў тэкстах Пазьняка вельмі эпізадычна, пераважна ў якасці аб'ектаў уздзеяння з боку згаданых полюсаў сілы.

Пазначаная структура вонкавай палітыкі акрэслівае не толькі арыентацыю на рэальную палітыку, але і на каштоўнасны фактар, што асабліва характэрна для рэгіянальнага вектару. Фактычна не ўлічваюцца ні раскладка эканамічных рэсурсаў і патэнцыялаў у свеце, ні тэндэнцыі сусветнага развіцця і абмежаванасць эканамічнага патэнцыялу. Такая знешнепалітычная візія цалкам адпавядае ўнутрыпалітычным поглядам, заснаваным таксама на антыпалітычным (anti-politics) і антыінстытуцыйным этасе.[1]

Адсюль вынікае і агульная ўстаноўка ў галіне вонкавай палітыкі. Трэба «*мацаваць дзяржаўную незалежнасьць Беларусі, умацоўваць нацыянальную фінансава-крэдытную сістэму, рэфармаваць эканоміку, павышаць яе вытворчыя самарэгулюючыя і партнёрскія магчымасьці і знаходзіць раўнавагу, балянс паміж Усходам і Захадам. Нашае вяртаньне ў Эўропу ляжыць праз нэўтралітэт (прынамсі ў пачатку), няўдзел ні ў якіх вайсковых саюзах і блёках. Нашыя палітычныя і эканамічныя партнёры найперш – на Захадзе, а ўжо потым на Ўсходзе [...] Аднак патрэбна актыўная палітыка*» (Пазьняк, 1993е).

Пазьняк наогул адмоўна ставіцца да палітычных альянсаў, асабліва з Расіяй і Польшчаю: «*...Мы павінны памятаць, што такое Расея, што ёсьць яе гісторыя, яе дыпляматыя, яе мэнтальнасьць, яе нежаданьне выконваць любыя пагадненьні. У дачыненьні да Расеі мы павінны праводзіць узаемаўзгодненую палітыку, па-добрасуседзку жыць зь ёю, гандляваць, наладжваць іншыя сувязі, але ніколі, ні пры якіх абставінах мы не павінны ўступаць з Расеяй ні ў якія палітычныя пагадненьні, ні ў якія палітычныя саюзы*» (Пазьняк, 1992а).

Кажучы пра агульныя ўстаноўкі, нельга не закрануць пытання пра ўплыў ідэалогіі Пазьняка на рэальную вонкавую палітыку краіны. Пытанне гэтае надзвычай складанае, улічваючы знаходжанне З.Пазьняка і БНФ у тая, хоць у разгледжаны перыяд апазіцыя мела некаторыя магчымасці ўплыву на актуальную палітыку, як сведчыць, напрыклад, у сваіх мемуарах Пятро Садоўскі (Садоўскі, 2008). У той самы час Віталь Сіліцкі адзначае, што сама прысутнасць БНФ у парламенце, г. зн. «*прысутнасьць нацыянальнай плыні ў агульнай формуле плюралізму "па змаўчаньні" спрычыніла пашырэньне*

[1] Праблематычнасць і дэструктыўная сутнасць такога этычнага падыходу ў палітыцы на прыкладзе вельмі ідэйна блізкіх Пазьняку прадстаўнікоў грамадзянскай супольнасці Польшчы і Чэхіі выдатна разгледзелі Хуан Лінц і Альфрэд Стэпан (Linz and Stepan, 1996: 255–292, 316–333).

незалежніцкіх ідэяў на іншыя элітныя колы, перш за ўсё на пэўныя сэгмэнты беларускай намэнклятуры» (Сіліцкі, 2005: 10).

Узвязку з гэтым паказальна, што, кажучы пра падыходы розных палітычных сілаў – у прыватнасці БНФ, А.Лукашэнкі і АГП – да знешнепалітычных пытанняў у 1990-я гг., прадстаўнік афіцыйнай беларускай паліталогіі Уладзімір Улаховіч выступіў супраць стэрэатыпу пра раскол беларускай эліты па гэтай праблеме. На ягоную думку, наадварот, склаўся «*агульны назоўнік*» па ключавых момантах, датычных умацавання дзяржаўнасці, суверэнітэту і «*гістарычнай пераемнасці вонкавай палітыкі*». Безумоўна, прызнае ён, «*у гэтыя паняткі часам укладаюць розны сэнс, але ў любым выпадку стратэгічныя падыходы застаюцца блізкімі, супольнымі*» (Улаховіч, 2010: 49). Зрэшты, ягонае меркаванне адлюстроўвае хутчэй пазіцыю часткі беларускага палітычнага істэблішменту, якая склалася да сярэдзіны 2000-х, чым сапраўдную сітуацыю 1990-х гг.

II. Усходняе пытанне: экспансія Расіі

Ніводнаму аспекту вонкавых зносінаў Пазьняк не надае столькі ўвагі, колькі стасункам з Расіяй. Да таго ж расійская тэма прысутнічае ў рыторыцы ды ідэалогіі Пазьняка раўнамерна і без якіх-небудзь значных часавых пікаў і спадаў інтэнсіўнасці яе артыкуляцыі.

Дэвід Марплз увогуле гаворыць пра «*русафобскі нацыяналізм*», у авангардзе якога стаяў БНФ на чале з Зянонам Пазьняком (Марплз, 2007: 94). Фактычна, стаўленне да ўсходняй суседкі Беларусі можна ахарактарызаваць як адвечную (прымардыялісцкую) канфрантацыю, бо Пазьняк бачыць пераемнасць ці нават тоеснасць між Масковіяй, Расійскай імперыяй, Савецкім Саюзам і сучаснаю Расіяй: «*Мы павінны ведаць гэтак жа, як Касьцюшка, Агінскі, Каліноўскі: Маскоўская імпэрыя, пакуль яна існуе, у якую б адзежу яна ні ўбіралася – была, ёсьць і будзе ворагам нашай беларускай незалежнасьці і нашай свабоды. З гэтай, і толькі з гэтай бясспрэчнай ісьціны, трэба зыходзіць, будуючы нашы рэальныя дачыненьні з Усходам*» (Пазьняк, 1994b).

Характэрная сама генеалогія «ўсходняга пытання» беларускай палітыкі ў версіі Пазьняка, бо часам ён мае на ўвазе пераемнасць паміж Расійскай імперыяй і мангольскімі дзяржавамі: «*Галоўным пытаньнем для Беларусі, пачынаючы з XIII стагодзьдзя, зьяўляецца пытаньне дачыненьняў з Усходам. Узьнікла яно са зьяўленьнем коньніцы манголаў пад сьценамі беларускіх гарадоў, а потым, пасьля адбіцьця мангольскай навалы, – з утварэньнем Залатой Арды, затым Маскоўскай дзяржавы і Расейскай імпэрыі*» (Пазьняк, 1993a). З расійскаю гісторыяй звязваюцца і трагічныя падзеі савецкага часу. Так, паводле Пазьняка, «*вселенское зло*» сталінізму абапіраецца на расійскія традыцыі, «*социальные структуры и исторические предрассудки*» (Пазьняк, 1990c), бальшавікі толькі ўмацавалі расійскую

імперыялістычную сістэму *«в необычайно жестоких и антинародных формах»* (Пазьняк, 1992g: 213).

Такое самае стаўленне пераважае і ў дачыненні новай, вонкава дэмакратычнай расійскай дзяржавы. Нават пасля роспуску Ельцыным у 1993 г. расійскага парламенту, дзе пераважалі прыхільнікі рэваншысцкай палітыкі, Пазьняк не схільны змякчаць пазіцыю: «*Што б там ні было, Расея, разабраўшыся з уладай і незалежна ад характару улады, будзе надалей працягваць сваю экспансіянісцкую геапалітыку. Дачыненьні Расейскай імпэрыі да нашай дзяржавы складваліся стагоддзямі і сэнс іх ніколі не зьмяняўся. Гісторыя дае нам зноў крыху часу, каб умацавацца. Яна сьведчыць, што трэба сьпяшацца*» (Пазьняк, 1993d).

Пазьняк агулам не выказвае якога-колечы аптымізму ў дачыненні сучасных яму ператварэнняў у Расіі. «*В России идет очередная политическая и экономическая перестройка имперской власти [...] Победа Ельцина в 1991 г. привела к полному уничтожению молодой, политически еще незрелой свободной русской демократии ... На место свободных демократов совершенно закономерно пришла красно-коричневая оппозиция*» (Пазьняк, 1994a).

За часы сваёй актыўнай палітычнай дзейнасці на бацькаўшчыне (1988–1996) Пазьняк часта разважае пра Расію ў такім ключы: «*Россия может стать демократической страной, но я на 99 процентов в этом сомневаюсь. И прежде всего потому, что Россия очень трудно преодолевает великодержавный синдром и, главное, имперскую психологию, которой в той или иной степени подвержены, к сожалению, не только А. Солженицын, но и современные русские демократы...*» (Пазьняк, 1992g: 214).

Імперыялізм, на думку Пазьняка, ахоплівае ўсю расійскую палітычную сцэну. Каментуючы напрыканцы 1993 г. поспех крайне правых на выбарах у Расіі, ён падкрэслівае, што здзіўляцца няма чаму: «*Жириновский популярно говорит то, что делают Ельцын, Козырев, Гайдар, Черномырдин и прочие русские господа*» (Пазьняк, 1991a). У якасці фактаў, якія пацвярджаюць існаванне небяспекі з боку Расіі, Пазьняк называе канфлікты ў Малдове, Таджыкістане, Асеціі, Абхазіі, Чачэніі, пераварот у Азербайджане, а таксама грамадзянскую вайну ў Грузіі. Ён асабліва акцэнтуе ўвагу на палітыцы Расіі ў абароне расійскага і рускамоўнага насельніцтва, лічачы, што яна аналагічная таму, як Гітлер выкарыстаў правы нямецкага насельніцтва ў сваёй экспансіі ў Еўропе ў 1930-я гг. Другою адметнасцю расійскай палітыкі на постсавецкай прасторы ён лічыць выкарыстанне старога прынцыпу «*разделяй и властвуй*» (Пазьняк, 1991a).

Абгрунтаванне Пазьняком «натуральнай» узаемасувязі між асаблівасцямі палітычнага развіцця Расіі ды немагчымасцю яе дэмакратызацыі падобнае да «гідраўлічнай гіпотэзы» Карла Вітфогеля (Wittfogel, 1957), толькі замест чынніка ірыгацыйных працаў у расійскім выпадку Пазьняк бачыць імкненне да экспансіі: «*По своей структуре, историческим*

традициям и ментальным комплексам [Россия – С. Б.] *– это типичная империя восточного образца, наследовавшая суть и методы Золотой Орды. Эта страна не должна оставаться монополистом в жизненно важных областях международных и межгосударственных отношений*» (Пазьняк, 1990c).

Пазьняк нязменна называе Расію імперыяй, праўда не ўдакладняючы, што ён разумее пад гэтаю дэфініцыяй. У той самы час такое азначэнне, на ягоную думку, звязанае з пэўнымі наступствамі, напрыклад, «*як вядома, імпэрыя проста "па вызначэньню" ня можа быць дэмакратычнай. Гэта аксіёма*» (Пазьняк, 2007b: 157).

З іншага боку «расійскае пытанне» для Пазьняка звязанае не толькі з аб'ектыўнымі цяжкасцямі, датычнымі асаблівасцяў дзяржаўнага ладу суседняй краіны з імперскім мінулым. Пытанне гэтае для яго ўрэшце зводзіцца да своеасаблівага сутыкнення цывілізацыяў: «*Пэрспэктывы дэмакратыі на ўсходзе Эўропы канчаюцца там, дзе зьнікае павага і самакаштоўнасьць чалавечай асобы; там, дзе гістарычна спынілася распаўсюджаньне "магдэбургскіх" гарадоў, гэта значыць па ўсходняй этнічнай мяжы Беларусі і Ўкраіны. Уся гісторыя Расеі была вельмі жорсткай, тыранічнай, крывавай і таталітарнай*» (Пазьняк, 1993a).

У звязку з гэтым, падсумоўвае Пазьняк, «*сьвету стане лепей, калі такой імпэрыі ня будзе існаваць. Дасягнуўшы вяршыняў свайго разьвіцьця, Расея ў XIX-м і XX-м стагоддзях уяўляла сабой пастаянную пагрозу міру ... Менавіта нацыянальная культура імкнецца вычленіць, разьвіць і абараніць свой творчы пачатак. Пакуль жа ў рускіх не нацыянальная, а імпэрская сьвядомасьць*» (Пазьняк, 2007b: 157).

Відаць, што для Пазьняка пытанне «імперскай свядомасці расійцаў» – вынік доўгіх роздумаў і назіранняў, нават калі ён выказваецца наконт актуальных падзеяў. Варта адзначыць, што пэўны недавер да Расіі не абмяжоўваецца палітыкай у вузкім сэнсе гэтага слова: «*Мне как человеку другой культуры многое чуждо, неприемлемо и неприятно в творчестве русских писателей и поэтов... Это прежде всего – нравственная раздвоенность личности писателей и комплекс какого-то чванливого азиатского шовинизма и неуважения к другим народам ... Однако я принимаю эту литературу такой, какой она есть, как объективную реальность со спокойствием и уважением, наблюдая, не вмешиваясь и не осуждая*» (Пазьняк, 1990c).

«*Сыравінны шантаж*». Кіраўнік БНФ разглядае «расійскую пагрозу» і ў эканамічнай сферы: «*Ня трэба, аднак, мецъ ніякіх ілюзіяў, што пераможная дэмнамэнклятура Расеі, якая, дарэчы, цяпер схіляецца да лібэральных ідэяў, адмовіцца ад імпэрскай палітыкі і ад сваіх геапалітычных і стратэгічных інтарэсаў. Імпэрыялізм Расеі ў гэтых варунках з цягам часу можа нават узмацніцца. Эканамічны ціск праз рынак і часовы сыравінны (рэсурсавы) манапалізм стане магутным і разбуральным рычагом расейскай палітыкі менавіта для Беларусі як*

краіны, якую штучна затрымалі ў адміністрацыйным рэжыме» (Пазьняк, 1993e).

Ва ўмовах першых гадоў незалежнасці адною з вострых праблемаў развіцця краіны было забеспячэнне эканомікі сыравінаю. Пазьняк падрабязна спыняецца на гэтай крыніцы ўразлівасці Беларусі і ўжо ў 1992 г. кажа пра «сыравінны шантаж» з боку Расіі (Пазьняк, 1992b).

Гэтая праблема разглядаецца ім у якасці фундаментальнай, таксама звязанай з сутнасцю Расіі як імперыі: «*Расея, якая ў эканамічным сэнсе зьяўляецца імпэрыяй, будуе сваю эканоміку пераважна на вывазе сыравіны, у першую чаргу, нафты. Расея зьяўляецца імпэрыяй і па сваёй структуры, бо гістарычна сфармавалася як імпэрыя – шляхам прыўлашчаньня і захопу тэрыторыяў [...] Дзяржава з такой велізарнай тэрыторыяй, з такой розьніцай культурнай, этнічнай і эканамічнай шкалы можа нармальна існаваць толькі як таталітарная імпэрыя з моцнай цэнтральнай уладай. Таму палітыка Расеі аб'ектыўна выяўляе імпэрскія інтарэсы*» (Пазьняк, 1992a).

У 1993 г. Пазьняк так апісвае праблемы Беларусі: «*Беларускія пастаўкі прамысловых і харчовых тавараў у Расею складаюць больш 70 адсоткаў усяго нашага нацыянальнага экспарту ... (назавем гэта залежнасць-1) ... такія энергарэсурсы, як нафту і газ, а таксама метал, мы атрымліваем выключна з Расеі (залежнасць-2) ... ня маючы ўласнай нацыянальнай валюты, мы поўнасьцю залежым ад усіх хваробаў расейскай эканомікі ... (залежнасць-3). Дзяржава ня можа ў такіх варунках багацець*» (Пазьняк, 1993a). Гэта, мяркуе Пазьняк, вядзе да таго, што беларускія камерсанты фактычна падтрымліваюць багатыя краіны, у той час як тыя дасылаюць у Беларусь гуманітарную дапамогу. Гэта лідар БНФ лічыць пачаткам «*афрыканізацыі*», ператварэння ў залежную краіну (Пазьняк, 1993a).

З расійскім уплывам Пазьняк звязвае і ўнутрыпалітычныя праблемы краіны, прыпускаючы, што расійскае кіраўніцтва можа падтрымліваць захаванне ў Беларусі існай сістэмы ўлады, «*адміністратыўна-камуністычнага запаведніку*», і шляхам ціхага эканамічнага ціску, найперш у звязку з пастаўкамі энерганосьбітаў, захопліваць у Беларусі ўсе самыя каштоўныя актывы і маёмасць. «*І ня трэба будзе ніякіх палітычных рашэньняў, акупацыяў, запальваньня дамовай вайны. Ціха і непрыкметна ашуканы беларускі народ перастане быць уласьнікам сваёй маёмасьці і гаспадаром на сваёй зямлі*» (Пазьняк, 1993d).

Кажучы пра небяспеку ратыфікацыі эканамічных дамоваў з Расіяй, Пазьняк пералічвае мноства патэнцыйных негатыўных наступстваў ажыццяўлення гэтых пагадненняў і адзначае: «*У выніку нашыя заводы, нашыя фабрыкі, чыгункі, лясы апынуцца ва ўласнасьці расейскіх прадпрымальнікаў і бізнэсмэнаў ... Узгадаем тры падзелы Рэчы Паспалітай. Мы цудоўна ведаем, як адбывалася тады разбурэньне нашых мануфактур, як нішчылася наша эканоміка, і гэта была сьвядомая палітыка Расейскай імпэрыі*» (Пазьняк, 1993f).

У 1994 г. Пазьняк цвердзіць: «*Украина и Беларусь за два года ограблены и выдоены до крови... Еще усилие, и, когда наша страна будет окончательно экономически разрушена, останется только "добровольно" загнать ее снова в российскую империю. За это время, особенно в Беларуси, укрепились российские спецслужбы, созданы их структуры в правительстве, в армии, в бизнесе, лобби в Верховном Совете ... Эта система оформилась летом 1992 года. Именно в это время возникают и искусственно муссируются идеи "двуязычия", ликвидации государственных национальных символов, так называемой "коллективной безопасности", "конфедерации с Россией", "экономического союза", "рублевой зоны", объединения денежных систем России и Беларуси, отказа от нейтралитета и т. д.*» (Пазьняк, 1994a).

Таму, уважае Пазьняк, ва ўмовах новаздабытай незалежнасці «*трэба не спазьніцца навязаць добрыя двухбаковыя стасункі з суседзямі, і ў тым ліку раўнапраўныя, цывілізаваныя дачыненьні з Расеяй праз моцную і цывілізаваную мяжу*» (Пазьняк, 1993a). Але наогул асабліва дэталёвых захадаў для развязання «расійскага пытання» не прапаноўваецца. Ускосна можна меркаваць, што асноўнае рашэнне Пазьняк можа бачыць у дзяржаўным і нацыянальным будаўніцтве самой Беларусі, пры спыненні ўмяшання Расіі і максімальным аслабленні яе ўплыву. Не ясна, ці мае Пазьняк устаноўку на нейую актыўную падтрымку распаду Расіі, аднак, рэагуючы на разрастанне расійска-чачэгскага канфлікту з канца 1994 г., ён не толькі выступае ў друку, адкрыта падтрымліваючы чачэгскую незалежнасць (Пазьняк, 1996a; 1996b), але на адным з масавых мітынгаў вясною 1996г. нават заклікае ўшанаваць хвілінаю маўчання памяць чачэгскага прэзідэнта Джахара Дудаева.

Ваенныя аспекты стасункаў з Расіяй. Пэўныя поспехі ў дыстанцыяванні Беларусі ад расійскіх спробаў захаваць або аднавіць ранейшую, савецкую сістэму бяспекі, былі дасягнутыя пры актыўным удзеле БНФ. Напрыклад, у прынятай у снежні 1992 г. Вайсковай дактрыне фіксавалася імкненне да пераходу «*ў статус нейтральнай, без'ядзернай дзяржавы*», *а таксама ўстаноўка на ўзаемадзеянне з* «*зацікаўленымі дзяржавамі рэгіёна па стварэнні без'ядзернага пояса ад Балтыйскага да Чорнага мораў*» (Военная доктрина, 1992).

Пазьняк супрацiўляецца неаднаразовым спробам стварэння ваеннага звязу з Расіяй, пра які ўрад Кебіча кажа ў першай палове 1990-х гг. Лідар БНФ называе нейтралітэт і бяз'ядзернасць «*нашымі важнейшымі палітычнымі каштоўнасцямі*», а таксама нагадвае пра канстытуцыйнае палажэнне, якое датычыць імкнення Беларусі да нейтральнасці ды замацоўвае яе бяз'ядзерны статус. Пазьняк характарызуе гэтую норму як «*гарантыю нашага незалежнага мірнага міжнароднага існаваньня*» (Пазьняк, 1993c). Ён звязвае намаганні ўраду па заключэнні ваеннага звязу з Расіяй з тым, што «*беларускія намэнклятурныя артадоксы зра-*

білі стаўку на авантурныя сілы Расеі, якія імкнуцца адрадзіць КПСС, Савецкі Саюз, халодную вайну, савецкую таталітарную сістэму. І спадзяюцца на пэўныя колы старадумнай расейскай ваеншчыны, якая не хавае сваіх намераў» (Пазьняк, 1993c).

Пазьняк патрабуе ўлічваць геапалітычнае становішча Беларусі ды мяркуе, што заключэнне ваеннага звязу з Расіяй прывядзе да пагаршэння стасункаў з іншымі суседнімі краінамі. На ягоную думку, такі звяз паслужыць мэтам рыхтавання да ўключэння Беларусі ў сферу палітычнай гегемоніі Расіі: «*Мы станем тэрыторыяй супрацьстаяньня*». Наступствы адмовы ад нейтралітэту будуць датычыць і агульнага міжнароднага становішча краіны ў Еўропе і па-за яе межамі, уважае палітык. Гаворка ідзе не толькі пра сам нейтралітэт: «*Здрада нэўтралітэту аўтаматычна пацягне за сабой зьнікненьне бязьядзернага статусу [...] гэта сапраўды змова, змова супраць Беларусі*» (Пазьняк, 1993c).

III. Захад як надзея і пагроза

Ужо падчас кампаніяў, якія папярэднічалі першым адносна вольным выбарам у Вярхоўны Савет БССР і мясцовыя саветы ў 1990 г., сярод асноўных выбарчых лозунгаў БНФ быў «*Беларусь, вяртайся ў Еўропу*» (Вячорка, 1993: 441). Некаторыя раннія заявы Пазьняка таго часу выяўляюць станоўчае стаўленне да развіцця стасункаў з Еўропаю, хаця ён абмяжоўваецца мімалётнымі згадкамі пра «*ўваход у эўрапейскі агульны рынак*» (Пазьняк, 1991a).

Іншым разам, рэзка асуджаючы стварэнне СНД і не згадваючы распаду СССР, Пазьняк у снежні 1991 г. абвяшчае: «*Для Беларусі няма іншай альтэрнатывы, як вяртаньне на Захад, як шлях у аб'яднаную Эўропу, як незалежная дзяржаўная палітыка ў інтарэсах свайго народа*» (Пазьняк З., 1991b). Зноў нагадаўшы пра імперскую сутнасць Расіі, Пазьняк на світанку незалежнасці зазначае: «*Аб'ектыўна, у інтарэсах нашага народу, у інтарэсах нашай дзяржавы мы павінны кіравацца ў Эўропу, мы павінны праводзіць толькі незалежную дзяржаўную палітыку. Але на працягу гэтага году старое камуна-савецкае кіраўніцтва не зрабіла нічога, каб умацаваць сувэрэнітэт, аслабіць залежнасьць ад расейскай сыравіны*» (Пазьняк, 1992a).

Тэма пранікнення ідэі еўрапейскай інтэграцыі ў беларускую палітыку застаецца нявывучанаю, таму цяжка меркаваць пра асаблівасці гэтага працэсу. Зрэшты, кажучы ў 1993 г. пра еўрапейскую інтэграцыю, Пазьняк адзначае, што на яго паўплывалі адпаведныя ідэі Лявона Баршчэўскага, аднаго з паплечнікаў Пазьняка па БНФ (Пазьняк, 1993a). У любым разе ў выступах кіраўніка БНФ прысутнічае сам лозунг еўрапейскай інтэграцыі: прыкладам можа быць ягоны выступ пры канцы 1995 г., дзе адпаведны пункт – праўда, шырэй не патлумачаны – названы сярод асноўных прынцыпаў той часткі грамадства, якую Пазьняк лічыць «сваёй» (Пазьняк, 1995).

Важна высветліць паходжанне і месца «еўрапейскіх» ідэяў, бо ідэя еўрапейскай арыентацыі перамяжоўваецца ў Пазьняка з вядомым непрыманнем сучаснай Еўропы, калі, побач з арыентацыяй на мінулае, антыкамунізмам і антырасійскаю рыторыкаю, перыядычна «*значная частка адраджэнцаў на чале з Пазьняком дыстанцыявалася ад заходняга лібералізму*» (Рудкоўскі, 2005).

У далейшым еўраскептыцызм расце, і ў каментары да перадвыбарнай платформы 1999 г. гаворыцца: «*Я цвёрда перакананы, што Беларусь, нават стаўшы нармальнай, заможнай дэмакратычнай краінай, не павінна ўступаць у Еўрапейскую унію, а застацца за яе межамі гэтак жа, як краіны Скандынавіі, Ісландыя і іншыя*» (Пазьняк, 1999).

Разам з тым стаўленне да Захаду ёсць неадназначным і часта спалучаецца з уяўленнем пра яго як крыніцу патэнцыйных пагрозаў, напрыклад, у выглядзе «заходняй змовы». Упершыню тэма «змовы» ўзнікае пры апісанні стасункаў СССР і ЗША: «*Советский Союз и Соединенные Штаты давно уже благополучно поделили мир, поэтому не стоит удивляться, видя, как дороги им их собственные интересы. Хорошо бы быть независимыми от обоих. Интеграция в западную экономическую систему из-за разницы в развитии практически невозможна. Для этого нужно время, условия и целенаправленная работа высокого уровня*» (Пазьняк, 1992e).

Антызаходняя рыторыка ўвязваецца і з іншымі лозунгамі БНФ, у прыватнасці па чарнобыльскай праблематыцы. «*Над нашым народам робіцца атамны медыка-радыёлагічны эксперымент, у якім зацікаўлены не толькі ваенна-прамысловы комплекс СССР, але і ЗША, увесь ядзерны свет і, перш за ўсё, такая арганізацыя, як МАГАТЭ. Яна абараняе не чалавека, не людзей, а інтарэсы ядзернай энергетыкі, ядзерных манапалістаў. А манапалістамі ў гэтай галіне з'яўляюцца СССР і ЗША*» (Пазьняк, 1990b). У тым самым інтэрв'ю Пазьняк кажа пра «міжнародную атамную мафію».

У той самы час палітык не пакідае без крытыкі пазіцыі ЗША. Закранаючы прыднястроўскі канфлікт, ён падкрэслівае: «*Как красноречиво молчит при этом международное "общественное мнение". Их интересуют только наши ядерные ракеты (т. е. своя шкура) – вот здесь официальной "озабоченности" через край. Америка всегда проводила согласованную политику с Советским Союзом. Теперь – с Россией в своих интересах. Не надо иллюзий (если они еще у кого-то остались). Наши сторонники в конфликте с империей – не на востоке и пока, увы, не за океаном*» (Пазьняк, 1992b). Але ў цэлым на адрас ЗША выказваецца менш дэталёвай крытыкі, чым у дачыненні Еўропы.

Ужо ў 1993 г., імаверна, пад уражаннем ад уласных паездак у Заходнюю Еўропу, Пазьняк выстаўляе і больш сутнасныя прэтэнзіі да сучасных еўрапейскіх краінаў. Аб'ектам ягонай крытыкі робяцца вынікі рэалізацыі ідэі правоў чалавека ў еўрапейскіх краінах, якія, на думку лідара БНФ, не заўсёды аказваюцца

становчымі. Галоўны закід у тым, што ў еўрапейскім разуменні правоў чалавека прыярытэт аддаецца правам чалавека, а не суверэнітэту. Акрамя таго, Пазьняк задаецца пытаннем, што гэта наогул за правы. Прыкладам згубнасці такой канцэпцыі ён лічыць праблему інтэграцыі асобаў нееўрапейскага паходжання ў еўрапейскіх краінах: «*Прыбышы, практычна, не інтэграваліся ў эўрапейскае грамадзтва [...] Міністэрства культуры (у прыватнасьці, напрыклад, Бэльгіі) распрацоўвае пытаньне аб мультыкультурнасьці. Гэта можна было б зразумець, гледзячы на Канаду, якая нават утварылася як краіна эмігрантаў. Але як яго разглядаць ў Эўропе? [...] прыярытэт правоў чалавека перад суверэнітэтам нацыі апынуўся наадварот, зацісканьнем правоў чалавека і, фактычна, паставіў пад пагрозу суверэнітэт*» (Пазьняк, 1993b). Выказваючы сваё негатыўнае стаўленне да прытоку імігрантаў у краіны Заходняй Еўропы, Пазьняк ужо ў 1993 г. экстрапалюе гэтую праблему на Беларусь і кажа пра небяспеку таго, што грамадзяне краіны апынуцца без працы, якую ў іх адбярэ *«дешевый вьетнамский рабочий»* або *«взяточник с Юга»* (Пазьняк, 1994a).

Адзначым, што ў далейшым абвінавачанні на адрас Захаду набудуць больш прынцыповы і не прывязаны да канкрэтнага выпадку характар: «...*Дэмакратычны Захад перажывае маральны крызіс і духоўны спад, які год за годам, дзень за днём павялічваецца і нагадвае пра сябе. Дэмакратычныя свабоды асобы ператвараюцца ў свабоду заганаў і замацоўваюцца ў заканадаўстве. Для нацыі, якая вызвалілася ад камунізму і ідзе ў Еўропу без дэмакратычнага імунітэту, – гэта пагроза*» (Пазьняк, 1999). На думку Пётры Рудкоўскага, для Пазьняка «*існуюць тры розныя рэчы: дэмакратыя (са знакам плюс), лібэралізм (са знакам мінус) і адвечная бэрлінска-маскоўская змова супраць беларусаў (якая мае амаль дэманічны характар)*» (Рудкоўскі, 2006). Варта адзначыць, што гэтая канцэпцыя блізкая ідэям радыкальных польскіх нацыяналістаў. Гэта можа азначаць магчымасць неўсвядомленага запазычання ўсёй канцэпцыі або яе элементаў. На магчымасць запазычання ўказваюць і шматлікія паланізмы ў тэкстах Пазьняка, а таксама ягонае відавочнае знаёмства з польскім культурным кантэкстам.

АПАД (НАТО). Пазьняк надае АПАД мінімальную ўвагу, згадак пра гэтую арганізацыю ў ягоных тэкстах і выступах зусім няшмат, тым больш адсутнічаюць заклікі да ўступу або нават збліжэння з альянсам. Часам ён нават крытыкуе блок. У 1993 г., падчас выступу ў парламенце ў пытанні магчымага ваеннага звязу з Расіяй, Пазьняк выказвае меркаванне, што «*натаўская бюракратыя*» «*зацікаўлена ў тым, каб утвараўся такі саюз* [маецца на ўвазе ваенны звяз з Расіяй або дамова пра калектыўную бяспеку, што, зрэшты, з пункту гледжання Пазьняка, амаль тое самае – С.Б.]. *Яна зацікаўлена ў супрацьстаяньні, таму што ў НАТО цяпер няма чаго рабіць. Калі скончацца канфлікты ў Босьніі і Герцагавіне, тады ў іх ізноў узьнікнуць*

праблемы. Справа ня ў тым, што сам НАТО зацікаўлены ў нашым ваенным дагаворы з Расеяй. НАТО ніколі такога ня скажа адкрыта. А вось натаўская бюракратыя зацікаўленая» (Пазьняк, 1993c). Больш за тое, камуністычная большасць Вярхоўнага Савету, адзначае Пазьняк у той жа прамове, знайшла ў гэтым пытанні «*агульныя інтарэсы*» з «*натаўскаю бюракратыяй*».

Ядзерны статус. Важным аспектам адносінаў Беларусі з Захадам у разгледжаны перыяд была адмова краіны ад ядзернай зброі. Лідар БНФ настойліва паўтарае, што ядзерная зброя Беларусі не патрэбная, але адзначае, што не варта яе каму-небудзь перадаваць. Гэта значыць, *«усё атамнае ўзбраеньне на Беларусі павінна быць зьнішчана ў рэчышчы агульнага міжнароднага працэсу раззбраеньня*» (Пазьняк, 1991a). Апроч адмовы ад ядзернай зброі, Пазьняк гатовы адмовіцца і ад мірных ядзерных тэхналогіяў: «*Беларусь не павінна выдаткоўваць ніводнага рубля на стварэньне і ўтрыманьне зброі масавага зьнішчэньня, рэзка скараціць выдаткі на войска ўвогуле. Беларуская дзяржава не павінна ўдзельнічаць у фінансаваньні атамнай энергетыкі, а скіраваць намаганьні на разьвіцьцё рэсурса- ды энэргазьберагаючай тэхналогіі, альтэрнатыўных крыніцаў здабычы энэргіі*» (Пазьняк, 1992f).

Нават наракаючы на адсутнасць дапамогі з боку заходніх краінаў у правядзенні раззбраення, Пазьняк абмяжоўваецца толькі вельмі туманнаю пагрозаю на гэты конт, відаць, разумеючы датклівасць закранутых пытанняў: «*Беларусь пайшла на ўсё: мы рэжам танкі, ракеты, – заўважце, акрамя нас ніхто гэтага ня робіць. Усё гэта – выключна за наш рахунак, улічваючы Чарнобыль, і... ніякай дапамогі Захаду. Як жа гэта назваць? Калі Захад і далей ня будзе дапамагаць нам раззбройвацца, думаю, можна будзе знайсьці іншае выйсьце з сытуацыі*» (Пазьняк, 2007b).

IV. Балтыйска-Чарнаморскі саюз vs СНД: пытанне рэгіянальнай інтэграцыі

Мабыць, адзіным кірункам вонкавай палітыкі, у дачыненні якога лідар БНФ меў нейкі пазітыўны палітычны праект, быў рэгіён паміж Балтыйскім і Чорным морамі. Першыя публічныя выказванні Пазьняка на тэму рэгіянальнага блоку, імаверна, абумоўленыя сітуацыяй блакады Літвы. «*Политическое содружество всех западных республик СССР от Эстонии до Молдовы должно начинаться уже сейчас на почве солидарности с независимой Литвой... Содружество, солидарность и конкретные совместные политические действия независимых сил всех западных республик необходимы [...] полная независимость Балтии может оказаться иллюзорной, если не будет демократической Белоруссии и демократической Украины*» (Пазьняк, 1992e).

Што ж дакладна прапаноўваецца будаваць? Гаворка, як відаць з вышэйпрыведзенай выняткі, спачатку падкрэслена не ішла пра інтэгра-

цыю або нешта падобнае, бо такая рыторыка, імаверна, выклікала б адмоўную рэакцыю ў рэспубліках, якія імкнуліся да незалежнасці. Пасля Пазьняк ізноў будзе настойваць, што «*ідэя БЧС гэта не ёсць ідэя інтэграцыі. Інтэграцыя цяпер нерэальная і немагчымая*» (Пазьняк, 1993a).

Распавядаючы аб працоўнай сустрэчы на ўзроўні дэпутатаў Вярхоўных Саветаў і прадстаўнікоў Народных франтоў Беларусі, Літвы і Украіны ў красавіку 1990 г. у Менску, арганізаванай на ініцыятыву БНФ, Пазьняк кажа пра заключэнне «*в будущем политического Балтийско-Черноморского Союза восточноевропейских государств Украины, Белоруссии, Литвы, Латвии, Эстонии*» (Пазьняк, 1990c). Побач з такім «палітычным» варыянтам рэгіянальнага блоку ў ідэалогіі Пазьняка таго часу бытуе і больш эканамічны, што прадугледжвае стварэнне «*условий общего рынка республик БЧС*». Аднак, падкрэслівае ён, «*при этом все остаются независимыми суверенными государствами [...] что-то наподобие Восточноевропейского экономического сообщества...*» (Пазьняк, 1992g: 214). У пазнейшым выступе ўвогуле прапаноўваецца стварыць нашмат больш няпэўную «*Балтыйска-Чарнаморскую садружнасць (асацыяцыю) дзяржаў*»; больш за тое, гаворка нават падкрэслена вядзецца пра «*краіны БЧС*» (Пазьняк, 1993a), а не пра БЧС як самастойны суб'ект.

Ідэя БЧС ужо ў першай палове 1990-х гг. апынулася цесна звязанаю з БНФ, хоць з іншага боку гэта сведчыла пра яе абмежаваную распаўсюджанасць у беларускай палітычнай прасторы. У той жа час апаненты БНФ, валодаючы, як правіла, больш магутнымі палітычнымі пазіцыямі, мэтанакіравана скажалі ідэю рэгіянальнага блоку. Напрыклад, аўтары афіцыйна зацверджанага падручніка для беларускіх вышэйшых навучальных установаў, пералічваючы мэты БНФ, перакручана фармулююць адпаведны пункт наступным чынам: «*Стварыць Балтыйска-Чарнаморскі саюз (дзяржаву "ад мора і да мора" па прыкладу Вялікага княства Літоўскага перыяду яго росквіту)*» (Новік, Марцуль, 1998: 376).

Сам Пазьняк легітымізуе ідэю рэгіянальнага блоку і праз падкрэсліванне, што сама ідэя не новая, а была распрацаваная беларускімі палітыкамі пачатку стагоддзя і абвешчаная на міжнародным з'ездзе ў Лазане яшчэ ў 1916 г. (Пазьняк, 1993a). Іншы кіраўнік БНФ, Вінцук Вячорка, таксама кажа пра «*адраджэнне ідэі Балта-Чарнаморскай супольнасці*», зрэшты, не ўключаючы ў яе Малдову (Вячорка, 1993: 444).

Сярод удзельнікаў новай структуры рэгіянальнай супрацы Пазьняк бачыць практычна ўсе былыя заходнія савецкія рэспублікі. Спачатку ён называе іх «*восточноевропейские государства*», «*страны бывшего Великого княжества Литовского, Русского и Жемойтского*» і ўдакладняе: Украіна, Беларусь, Літва, Латвія, Эстонія (Пазьняк, 1990c) – у такой паслядоўнасці. У вочы кідаецца прысутнасць у гэтым шэрагу Эстоніі, якая гістарычна мела вельмі адрозную ад рэшты згаданых дзяржаваў палітычную і культурную традыцыю.

Пазней палітык уключае ў гэты спіс шостую дзяржаву – Малдову (Пазьняк, 1992d; Пазьняк, 1993a). У 1993 г. лідар БНФ кажа, што БЧС мог бы дамагчыся ўраўнаважвання сітуацыі ў рэгіёне і аказаць спрыянне ўзаемавыгаднаму развіццю краінаў рэгіёну «*ў супрацоўніцтве з Еўропай*» (!), тым самым улучыўшы Еўропу – зрэшты, не вызначаючы, што менавіта ён разумее пад гэтым словам, – у рэгіянальную раскладку сілаў, якія спрыяюць развіццю рэгіянальнага блоку (Пазьняк, 1993a).

Пазьняк выразна супрацьпастаўляе БЧС Садружнасці незалежных дзяржаваў, бо «*сумесна з Расеяй у межах былога СССР ня можа стабільна існаваць ніякая аб'яднаўчая сістэма дзяржаваў. Гэта аб'ектыўная, навуковая і гістарычная рэальнасць*» (Пазьняк, 1993a).

Усе дзеянні рэгіянальнага блоку мусілі быць накіраваныя на вырашэнне першачарговай задачы выхаду з СССР: «*Каким бы ни был Советский Союз, покуда он существует, выйти из него одной республике практически невозможно*». Апроч таго, «*такое содружество должно будет поменять ситуацию в Европе и гарантировать суверенитет каждой из пяти республик*» (Пазьняк, 1990c).

Не чужыя Пазьняку і пэўныя інтэграцыйныя памкненні, нягледзячы на ягоныя настойлівыя спробы адмовіцца ад любой «інтэграцыі»: «*Необходимо объединение усилий, координация экономических преобразований, согласованность политических действий, создание условий общего рынка республик БЧС*» (Пазьняк, 1992g). Але ў рэгіянальнага аб'яднання ёсць і нашмат маштабнейшая, сапраўды гістарычная задача: «*Неабходна аднавіць раўнавагу на ўсходзе Эўропы, разбураную 200 гадоў таму*» (Пазьняк, 1993a) – маюцца на ўвазе, верагодна, падзелы Рэчы Паспалітай.

Лідар БНФ даволі шмат разважае пра такі саюз як сродак супрацьстаяння Расіі: «*БЧС з апорай на сярэднюю Эўропу магла б стаць пэўнай процівагай агромністай Эўраазіяцкай Расеі, ураўнаважыць балянс сілаў на ўсходзе Эўропы, стабілізаваць разьвіцьцё, гарантаваць суверэнітэт. Гэта вельмі неабходная і добрая ідэя...*» (Пазьняк, 1992d).

Пазьняк упэўнены: «*России необходимо создать цивилизованное ограничение, то есть такое состояние, которое, закрывая ей путь к агрессии, вынудит обратиться к внутренней жизни и ресурсам своего общества, заставит развивать нормальные европейские взаимоотношения с другими странами и народами. И с этой точки зрения Балтийско-Черноморское политическое содружество государств могло бы сыграть очень положительную для развития русского общества роль*» (Пазьняк, 1990c).

Зрэшты, пазней ягоная рыторыка змякчаецца, і гаворка ідзе ўжо не пра супрацьстаянне, а «*ўзаемную каардынацыю па агульных пытаньнях дачыненьняў з Усходам*» як найважнейшы аспект супрацы ў рамках БЧС (Пазьняк, 1993a).

У 1993 г. Пазьняк больш выразна выкладае сваё бачанне сфераў супрацы ў межах БЧС. Ураўнаважанне (найперш, верагодна, Расеі) і спрыянне ўзаемавыгаднаму развіццю разглядаюцца ў якасці першай прыярытэтнай галіны супрацы. Другою прыярытэтнаю галіною ён бачыць «*экалёгію і забесьпячэньне энэргетычнымі рэсурсамі*». Зрэшты, калі першы кампанент гэтай звязкі («экалогія») застаецца нераскрытым, дык у выпадку другога Пазьняк выкладае дастаткова канкрэтнае бачанне задачаў супрацы і выразных супольных дзеянняў: «*Для ўсіх балта-чарнаморскіх краінаў было б жыцьцёва выгадна, напрыклад, стварыць вось энэргетычнага забесьпячэньня "поўдзень–поўнач". (Акрамя існуючай "усход–захад".) Ужо робяцца пэўныя захады краінамі Балтыі (газ з Нарвэгіі) і Украінай (блізкаўсходняя нафта). Павінна, аднак, быць сыстэма, якую можна ўладкаваць, злучыўшы ўжо існуючыя ніткі нафта- і газаправодаў на Беларусі і Украіне, працягнуўшы іх да балтыйскіх і чарнаморскіх тэрміналаў і да т. п.*» (Пазьняк, 1993а).

У гэтыя гады БНФ, нават нягледзячы на свае абмежаваныя магчымасці, спрабуе намацаць шляхі для прасоўвання такога кшталту праектаў у міждзяржаўных адносінах. Спачатку гэта былі, імаверна, кантакты на ўзроўні парламентаў з аднадумцамі БНФ з адпаведных краінаў. Вядома прынамсі пра дзве сустрэчы дэлегацыяў дэпутацкіх групаў у Менску ў красавіку (Пазьняк, 1990с) і лістападзе 1990 г. (Вячорка, 1993: 444). На апошняй сустрэчы Беларусь і Украіна былі прадстаўленыя апазіцыяй, Латвія – дэлегацыяй парламенцкай большасці, Літва – афіцыйнаю дэлегацыяй.

Бліжэй да сярэдзіны 1990-х такія высілкі канцэнтруюцца на Украіне. У гэтай сувязі БНФ вылучае ў 1993 г. прапанаваную экспертам Фронту Станіславам Гусакам ідэю Балтыйска-Чарнаморскага нафтавага калектару (БЧНК), якую, зрэшты, урад Кебіча адкінуў (Гусак, 2007).

Садружнасць незалежных дзяржаваў. Падтрымліваючы ідэі Балтыйска-Чарнаморскага блоку, Пазьняк з самага пачатку выступае супраць любых ініцыятываў інтэграцыі на постсавецкай прасторы (нават нерасійскіх), разыходзячыся ў гэтым з прэм'ерам Кебічам (Пазьняк, 1991а). Яшчэ больш рэзка кіраўнік БНФ рэагуе на дамоўленасці з удзелам Расіі: «*Апазыцыя БНФ яшчэ два месяцы таму выступіла супраць падпісаньня Рэспублікай Беларусь дамовы аб эканамічным супольніцтве дзяржаваў былога СССР на той падставе, што ён Беларусі нявыгадны і што Расея ніколі не выконвала і ня будзе выконваць ніякіх дамоваў – гэта палітычная гульня, крок да новага "саюзнага дагавора" і рэанімацыі СССР*» (Пазьняк, 1991b). Фактычна ўся постсавецкая інтэграцыя – калі не ўся постсавецкая палітыка – разглядаецца Пазьняком у рамках канцэпцыі «імперскай Расіі» ды яе «прошукаў».

У гэтым жа ключы расцэньваецца і стварэнне СНД: «...*Стала вядома пра палітычную згоду двух паўнамоцных прэзыдэнтаў і старшыні Вярхоўнага Савета Беларусі*

аб "садружнасьці" Украіны, Беларусі і РСФСР – з адзіным рублём, адзінай мытнай і эканамічнай прасторай і адзіным стратэгічным войскам [...] цэнтрам заплянаванай садружнасьці хочуць зрабіць Менск. (Каб мацней трымаць Беларусь.) [...] такое пагадненьне выгаднае найбольш Расеі» (Пазьняк, 1991b).

Пазьняк нават пакідае без увагі факт распаду СССР, які адбыўся ў выніку гэтай сустрэчы, аддаючы перавагу таму, каб і надалей рабіць выгляд, што амаль нічога (ці зусім нічога) не змянілася: «*Беларускі народ хутка скажа сваё важкае слова і адкіне гэтую сэрыйную авантуру і маніпуляцыі зноў загнаць яго ў імпэрыю, якімі б хітрымі шыльдамі яна ні прыкрывалася*» (Пазьняк, 1991b). Крыху пазней ён падпраўляе сваю пазіцыю, прызнаючы, што рашэнне пра стварэнне СНД «*можно рассматривать только как этап к подлинному суверенитету. Содружество выгодно только России. Это обходной путь с целью загнать потом всех назад, в империю. Но есть и положительные моменты. Это шаг к разрушению старой империи Советского Союза [...] и поэтому должно рассматриваться только как временный этап*» (Пазьняк, 1991c).

Яшчэ праз нейкі час лідар БНФ лагаднее: «*Пагадненьне пра СНД мае часовы характар, бо было падпісанае ў выніку часовага супадзеньня інтарэсаў: імпэрская Расея і незалежная Украіна аб'ядналі намаганьні ў справе зьнішчэньня старога гарбачоўскага цэнтру, які перашкаджаў усім. Аб'ектыўна ў гэтым зацікаўленая і Беларусь. Пасьля таго, як гэтая мэта была дасягнута, суб'екты СНД пачалі цягнуць коўдру кожны на сябе*» (Пазьняк, 1992a). Яшчэ больш канспіралагічную версію Пазьняк выказвае ў іншым выступе: «*Ідэя СНД узьнікла тады, калі ва ўрад Расеі прыйшлі эканамісты чыкагскай школы, якія цудоўна разумелі, што палітычнымі мэтадамі ўтрымаць гэтую бочку – Савецкі Саюз – ужо немагчыма ... І таму быў прапанаваны другі мэтад. Мэтад СНД*» (Пазьняк, 1993f).

Закранаючы пытанне пра ліпеньскія пагадненні 1992 г. між Беларуссю і Расіяй, Пазьняк упэўнены: «*СНД ужо вычарпала свае магчымасьці і ператварылася ў зручную шырму і падставу для імпэрскай палітыкі Расеі... Далейшае знаходжаньне ў гэтым фармальным утварэньні пагражае ўжо нашай, набытай незалежнасьці, не спрыяе вяртаньню ў цывілізаваную Эўропу. Выхад з СНД і поўны вывад расейскага войска з Беларусі да 1994 года – гэта патрэбы, якія становяцца на палітычны парадак дня*» (Пазьняк, 1992c).

Пазьняк падкрэслівае прынцыповае адрозненне інтэграцыйных ініцыятываў у Еўропе і былым СССР: «*Спынюся ... на іншым прапагандысцкім шулерстве – на савецкім "разьяднаньні" і эўрапейскай "інтэграцыі". Тут трэба ведаць, што станоўчы зьмест можна атрымаць, калі інтэгруюцца і аб'ядноўваюць інтарэсы багатыя дзяржавы. Жабракі, як правіла, не аб'ядноўваюцца, з аб'яднання бедных нічога добрага не вынікае [...] Эўропа пачала інтэгравацца тады, калі краіны ў выніку прадуманага разьвіцьця дасягнулі*

такога ўзроўню багацьця, што ў іх зьявіўся лішак тавараў і прадуктаў» (Пазьняк, 1993a). Апроч таго, для пазітыўнага выніку інтэграцыі трэба, каб патэнцыялы і магутнасць яе ўдзельнікаў былі збалансаваныя, мяркуе кіраўнік БНФ, і гэтага таксама не назіраецца ў тым жа СНД.

Пры канцы 1993 г. Пазьняк сцвярджае: «*Прыклад і вопыт нашых суседзяў паказвае, што трэба ісьці па шляху балтыйскіх краінаў. Беларусь павінна рыхтавацца да выхаду з СНД. Трэба разьвіваць раўнапраўныя двухбаковыя дачыненьні з усімі краінамі-суседзямі, у тым ліку і з Расеяй, але нельга ўступаць зь ёй ні ў якія, нават фармальная, саюзы, садружнасьці і да т. п. Гэта небясьпечна*» (Пазьняк, 1993e).

Кажучы пра «Усход», Пазьняк мае на ўвазе Расію і, падобна, іншага «Усходу», акрамя Расіі, для яго няма. Ён фактычна не згадвае іншых краінаў на ўсход ад Беларусі, і нават Казахстан і Узбекістан для Пазьняка ёсць толькі «*пракамуністычнымі азіяцкімі рэспублікамі, якія знаходзяцца недзе на другім канцы сьвету*» (Пазьняк, 1991a). Зрэшты, у рамках сваёй катэгарызацыі лідар БНФ аперуе тэрмінамі, якія максімальна пазбягаюць рэлігійнай прывязкі, а маюць, наадварот, цывілізацыйную арыентацыю. У прыватнасці, Пазьняк ніколі не дапускае якой-кольвечы ісламафобіі, хоць і скептычна ставіцца да некаторых краінаў, што традыцыйна лічацца мусульманскімі. Больш за тое, часам ён станоўча разглядае іслам ды ісламісцкія рухі як сілу, што пераможа камуністычныя рэжымы ў Цэнтральнай Азіі (Пазьняк, 1992a).

Пры канцы 1991 г. Пазьняк адзначае, што «*па прывычцы намэнклятурнае кіраўніцтва Беларусі глядзіць на ўсход, на Маскву, якую цяпер адначасна ня любіць і баіцца, бяздумна завязвае кантакты з Азіяй і мусульманскім сьветам, замест таго, каб вярнуцца ў Эўропу, выкарыстаць свае эканамічныя, навуковыя, прамысловыя, геапалітычныя перавагі перад іншымі краінамі былой савецкай зоны, свой высокі ўзровень разьвіцьця*» (Пазьняк, 1991b). У далейшым, у красавіку 1993 г., Пазьняк заклікае ўрад Кебіча праводзіць больш узважаную вонкавую палітыку і сцерагчыся такіх пагадненняў, як дамова пра калектыўную бяспеку, заключаная большасцю краінаў СНД у 1992 г.

V. Пытанне этнічных тэрыторыяў

У тэкстах і прамовах Пазьняка няма наўпроставых тэрытарыяльных прэтэнзіяў ні да адной краіны. З пункту гледжання патэнцыйных або ўскосных патрабаванняў Пазьняк закранае два рэгіёны: Віленскі край (да Літоўскай Рэспублікі) і Смаленшчыну з Браншчынай (да Расійскай Федэрацыі). Варта адзначыць адсутнасць у гэтым шэрагу характэрных для часткі беларускага нацыяналістычнага руху прэтэнзіяў на Дзвінск (Даўгаўпілс) да Латвіі, Чарнігаў да Украіны і, што самае галоўнае, на Беласточчыну да Польшчы. Зрэшты і пазіцыя па двух вышэйзгаданых

рэгіёнах не магла быць больш адрознаю: фактычна, Пазьняк адыходзіць ад паслядоўнага нацыяналізму ды імкнецца выявіць рэдкую для яго палітычную гнуткасць.

Віленшчына. Вільня досыць часта згадваецца ў тэкстах Пазьняка, але ён пазбягае пераносіць пытанне Вільні і Віленшчыны ў палітычную плоскасць, абмяжоўваючыся рамантычным праслаўленнем гэтых зямель (Пазьняк, 1990a). У гэтым сэнсе падыход Пазьняка да «віленскага пытання» моцна адрозніваецца ад стаўлення да Смаленшчыны, дзе ён – да распаду СССР – робіць упор менавіта на абмеркаванні імавернасці палітычнага рашэння смаленскага пытання і пазбягае ўсялякага рамантызму. Ён паслядоўна дыстанцуецца і ад любых спробаў палітызаваць віленскую праблему. Таму не дзіўна, што адзін з кіраўнікоў Літвы першай паловы 1990-х гг., Чэслававас Юршэнас, пазітыўна ацэньвае пазіцыю Пазьняка ў пытанні этнічных тэрыторыяў, адзначаючы, што той пагадзіўся з парадаю не ўздымаць гэтай праблемы (Юршэнас, Чэслававас. Гутарка з аўтарам. Ніда, Літва. 05.09.2001).

Пазьняк не выказвае радасці ў звязку з тым, што Прэзідыум Вярхоўнага Савету БССР афіцыйна паставіў пытанне пра вяртанне Беларусі Вільні і Віленскага краю «*ў выпадку выхада Літвы з СССР*». Вышэйшы прадстаўнічы орган нават прыняў у сакавіку 1990 г. адпаведную заяву Прэзідыуму. Лідар БНФ адзначае, што заява была прынятая менавіта пасля абвяшчэння незалежнасці Літвы, а таму гэта «*не было самостоятельным решением*». Больш за тое, «*оно продиктовано из Москвы. Советский Союз здесь имел свои цели – создать очаг напряженности, ввести чрезвычайное положение и покончить с сепаратизмом*» (Пазьняк, 1992g). Улічваючы падобныя сцэнары развіцця сітуацыі ў грузінскіх аўтаноміях, Нагорным Карабаху, Прыднястроўі ды іншых рэгіёнах СССР, такія сцвярджэнні кіраўніка БНФ цалкам адпавядалі палітычнай сітуацыі.

Пазьняк з гонарам заяўляе аб працідзеянні такім працэсам: «*По приглашению литовской стороны в апреле 1990 года состоялись переговоры между Народными депутатами – представителями БНФ и Саюдиса. Было принято общее заявление, в котором нашла оценку имперская политика шантажа, подтвержден принцип нерушимости границ, высказана решимость содействовать национально-культурному развитию автохтонного населения Виленщины по обе стороны существующей ныне границы*» (Пазьняк, 1992g).

Асабліва адметна, што Пазьняк у пытанні Віленшчыны дыстанцуецца і ад адпаведных дзеянняў афіцыйнага кіраўніцтва ўжо незалежнай Беларусі. У прыватнасці ў лютым 1992 г. міністр замежных справаў Беларусі Пятро Краўчанка падчас афіцыйнай сустрэчы ў Менску з дэлегацыяй Еўрапейскай супольнасці заявіў пра беларускія тэрытарыяльныя прэтэнзіі на прымежныя тэрыторыі Літвы, якія распасціраюцца аж да сталіцы Літоўскай Рэспублікі, Вільні. Ён падкрэсліў імкненне Беларусі развязаць

спрэчку мірным шляхам, але паведаміў, што жадае выступіць з гэтаю заяваю на міжнародным узроўні, бо Літва адмаўляецца весці перамовы па гэтай праблеме. У якасці абгрунтавання прэтэнзіяў ён спаслаўся на тое, што літоўскае насельніцтва Вільні пры канцы XIX ст. складала толькі 1 %, а да моманту анексіі Літвы Савецкім Саюзам у 1940 г. – усяго 6 % жыхароў (New York Times, 1992). Пазней афіцыйныя перамовы пра мяжу, яе дэмаркацыю і дэлімітацыю таксама зацягваліся бясконцымі спрэчкамі. Пры гэтым, як адзначаюць Кірыл Касцян і Ганна Васілевіч, Літва была адзінаю дзяржаваю, у дачыненні якой Рэспубліка Беларусь выступала з якімі-колечы тэрытарыяльнымі прэтэнзіямі (Касьцян і Васілевіч, 2009).

Усходнія абшары. У той самы час Пазьняк не хавае сваіх амбіцыяў па ўсходніх тэрыторыях. Ён абапіраецца на гістарычны працэс узбуйнення БССР у 1920-х гг. коштам перадачы этнічных зямель са складу РСФСР: «...*Правительство БССР сумело ... возвратить часть своих восточных земель Витебской, Могилевской и Гомельской областей. Ожидалось возвращение Смоленщины и Брянщины. Но началась волна сталинских репрессий, и все снова потонуло в крови*» (Пазьняк, 1992g).

Праўда, гэтае пытанне звязваецца ім і з сучаснымі праблемамі Беларусі, найбольш пацярпелай сярод усіх савецкіх рэспублікаў ад радыеактыўнага забруджання ў 1986 г. «*Если бы не Чернобыльская трагедия, то вопрос о восточных землях Белоруссии, находящихся в составе РСФСР, не стал бы так остро. Ведь, вернув эти опустошенные этнические территории под юрисдикцию Белорусской ССР ... мы сможем переселить туда людей из сильно зараженных зон Белоруссии ... сохранить здоровье людей, традиции и культуру народа [...] Однако это пока только идеи. Они на уровне обсуждений. Радует, что многие русские, в том числе Народные депутаты РСФСР и руководители в России, относятся к этой идее с пониманием и доброжелательно*» (Пазьняк, 1992g).

Пытанне пра этнічныя тэрыторыі Пазьняк часцяком агучвае нават у аўдыторыі, дзе гэта відавочна можа мець адмоўны рэзананс. Выступаючы ў Еўрапарламенце кіраўнік Народнага фронту зазначае, што Беларусь «*у жніўні 1991 г. змагла аднавіць страчаны суверэнітэт на 2/3 сваёй тэрыторыі ў межах былой Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі*» (Пазьняк, 2007a).

Варта адзначыць, што артыкуляцыя гэтай тэмы даволі вузка абмежаваная па часе. Асабліва актыўна яна абмяркоўвалася да фактычнага распаду СССР у 1991 г. Гэта цалкам зразумела, бо ў рамках Савецкага Саюзу можна было спадзявацца на ўключэнне ў склад БССР нейкіх тэрыторыяў, адпаведныя прэцэдэнты ў савецкай гісторыі існавалі. Пасля абвяшчэння незалежнасці пытанне перамясцілася ў іншую плоскасць – не ўнутрысаюзных, а міждзяржаўных стасункаў. Імаверна, з гэтай прычыны ўжо да канца 1991 г. тэма згубленых тэрыторыяў знікае з тэксТаў Пазьняка.

Асобна варта падкрэсліць, што палітычныя пытанні змены межаў або вяртання тэрыторыяў нават да 1991 г. гралі ў тэкстах Пазьняка сціплую ролю і ніколі не займалі ключавога месца. Сама тэма, імаверна, разглядалася Пазьняком хутчэй як гістарычная і сентыментальная, а не як праблема рэальнай палітыкі. Пазней гэтыя пытанні наогул зніклі, магчыма, з-за неабходнасці развязання больш тэрміновых задачаў, а таксама спробаў прадстаўнікоў уладнага істэблішменту і прыхільнікаў расійскай імперскай ідэі ў розных яе ўвасабленнях (уключаючы панславізм) ініцыяваць працэс аддзялення «славянскай Віленшчыны» ад Літоўскай Рэспублікі.[2]

Падсумаванне

Як паказваюць вынікі аналізу тэкстаў і выступаў лідара Беларускага народнага фронту Зянона Пазьняка, ягоныя погляды на пытанні вонкавай палітыкі былі цесна звязаныя з кантэкстам часу, найперш з неабходнасцю здабыцця і ўмацавання нацыянальнай незалежнасці Беларусі, а таксама з супрацьстаяннем з СССР / Расіяй. Практычна ўсе пытанні вонкавай палітыкі ды бяспекі так ці інакш увязваюцца з Расіяй і «расійскаю погрозай».

На гэтым тле альтэрнатыва імперыі бачыцца Пазьняку спачатку ў нейкім рэгіянальным звязе дзяржаваў Усходняй Еўропы, большасць з якіх у мінулым уваходзіла ў склад ВКЛ (Рэчы Паспалітай): Беларусь, Украіна, Літва, Латвія, Эстонія ды ў шэрагу варыянтах Малдова. Аднак адназначнае імкненне палітычных элітаў і насельніцтва гэтых краінаў да незалежнасці, побач з устойлівай антыпатыяй да пытанняў «інтэграцыі» ды стварэння «звязаў», не спрыяла фармаванню рэгіянальнага аб'яднання, здольнага прапанаваць прывабны шлях развіцця. На фоне адсутнасці даверу між краінамі гэтую ідэю ўжо на пачатку 1990-х канчаткова пахавала ідэя інтэграцыі ў рамках Еўразвязу.

Нягледзячы на мімалётныя згадкі пра еўраінтэграцыю, Пазьняк ніколі не выказваўся ў яе падтрымку. Ён разглядае Беларусь і беларускі нацыянальна-дэмакратычны рух у якасці апораў хрысціянскіх і еўрапейскіх каштоўнасцяў, але вельмі рана ў ягоных тэкстах можна заўважыць, што Пазьняк не знаходзіць гэтых каштоўнасцяў у сучаснай Еўропе і наогул на Захадзе, у тым ліку ЗША. Хутчэй за ўсё расчараванне адбылося яшчэ ў савецкі час у звязку з супрацаю краінаў Захаду з СССР. На карысць гэтага сведчаць выказванні пра тое, што СССР і ЗША «падзялілі» паміж сабой увесь астатні свет.

Таму і ягонае стаўленне да Еўразвязу, сучаснай Заходняй Еўропы і ўсяго Захаду – вельмі крытычнае і недаверлівае. Аднак несумненна, што для Пазьняка пытанне стасункаў з Захадам ёсць патэнцыйна пра-

[2] Прыкладам могуць быць заявы Славянскага Сабору «Белая Русь» і публікацыі газеты «Славянский набат», што шырока распаўсюджваліся ў Беларусі на пачатку 1990-х гг.

блематычнаю кропкаю, бо ён бачыць у Захадзе прыкметы заняпаду, ад якога Беларусь не толькі мусіць зберагчы сябе, але і па магчымасці выратаваць Заходні свет.

Пазьняк адчувальна падпарадкоўвае некаторыя пытанні архіважнай задачы супрацьстаяння з Расіяй. Гэта хутчэй адчуваецца, чым відаць на прыкладзе ягонай крытыкі Захаду, але затое выдатна прасочваецца ў стаўленні да «згубленых тэрыторыяў». Нягледзячы на ўсю беларускую нацыяналістычную рыторыку вакол Вільні, Пазьняк заўсёды пазбягае ставіць палітычнае пытанне пра Віленскі край, затое кажа, што «імперскія сілы» спрабуюць скарыстаць гэтую праблему для сутыкнення Беларусі і Літвы. Сам жа Пазьняк згадвае толькі пра вяртанне ўсходніх тэрыторыяў, якія апынуліся ў складзе Расійскай Федэрацыі.

У цэлым, зважаючы на кантэкст часу, варта прызнаць адносна глыбокую прапрацоўку Пазьняком новага бачання вонкавай палітыкі і бяспекі, асабліва калі памятаць пра пэўную навізну ягоных ідэяў. Пры гэтым прапрацоўваць новую візію даводзілася ва ўмовах ідэйнай і культурнай гегемоніі савецкага рэжыму ў БССР, у публічным полі якой Пазьняк сапраўды зрабіўся ўнікальнай палітычнай постаццю.

Літаратура

1. Linz, J.J., Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition: Southern Europe, South America, and post-Communist Europe.* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
2. *New York Times* (1992). «Belarus Official Lays Claim To Lithuanian Border Lands» 25.02.1992, URL (consulted: 11.12.2009) http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9E0CE4DA1E38F936A15751C0A964958260
3. Wittfogel, K. (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power.* Yale University Press.
4. Богдан, С. (2010). «Нацыянальна-дэмакратычны праект беларускай палітыкі па версіі Зянона Пазьняка, 1987–1995», *Палітычная сфера*, № 14: 41–57.
5. *Военная доктрина Республики Беларусь* (1992). Принята Верховным Советом Беларуси 16 декабря 1992 г.
6. Вячорка, В. (1993). «Беларускі народны фронт», у *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.* Том 1. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя» С. 439-445.
7. Гусак, С. (2007). «Форум». *Радыё Свабода.* 31.01.2007, URL (доступ: 13.01.2011) http://www.svaboda.org/discussion/1/12335.html.
8. Касьцян, К., Васілевіч, Г. (2009). «Спадчына ВКЛ вачыма беларускіх і летувіскіх гісторыкаў: поле для роўных магчымасьцяў? Водгук на прадмову А. Катлярчука да "літоўскага" ARCHE». ARCHE, 10.12.2009. URL (доступ: 11.12.2009) http://arche.by/by/20/20/1239/.
9. Марплз, Д.Р. (2007). «Ці ёсьць у Беларусі беларусы?», *ARCHE*, № 5. URL (доступ: 11.01.2010) http://arche.bymedia.net/2007-05/marplez705.htm.
10. Новік, Я.К., Марцуль, Г.С., (рэд.) (1998). *Гісторыя Беларусі. Частка 2 (люты 1917*

– 1997). Мінск: «Універсітэцкае».
11. Пазьняк, З. (1990a). «Глёрыя Патрыя». *Навіны БНФ.* 23.10.1990.
12. Пазьняк, З. (1990b). «Якая пазіцыя ў апазіцыі (Інтэрв'ю)», *Літаратура і мастацтва.* 10.08.1990.
13. Пазьняк, З. (1990c). «Альтернатива всегда существует...» (Интервью), *Народная газета.* 23–30.10.1990
14. Пазьняк, З. (1991a). «Ствараючы – перамагаем!». *Народная Газета.* 15.10.1991
15. Пазьняк, З. (1991b). «Сьнежань. Палітычнае становішча на Беларусі», *Звязда.* 11.12.1991
16. Пазьняк, З. (1991c). «Зенон Пазняк: "Соглашение должно работать на суверенитет государств, а не на будущую империю" (Интервью Зенона Позняка накануне открытия сессии ВС)», *Знамя юности.* 11.12.1991
17. Пазьняк, З. (1992a). «Зянон Пазьняк: "Мы павінны кіравацца ў Эўропу"», *Навіны Беларускага Народнага Фронту «Адраджэньне».* 9.01.1992
18. Пазьняк, З. (1992b). «Зянон Пазьняк: "Защитить народ, не имея власти народа – невозможно"», *Знамя Юности.* 8.04.1992
19. Пазьняк, З. (1992c). «Стварэньне нацыянальнага войска і дзяржаўная незалежнасьць», *Выбар,* кастрычнік. № 20 (26).
20. Пазьняк, З. (1992d). «Беларусь у дарозе...», *Народная Газета,* 29.10.1992
21. Пазьняк, З. (1992e) «Выступление на 2-м съезде "САЮДИСА" 22 апреля 1990 г.», у Пазьняк, Зянон. *Сапраўднае аблічча.* Мн. : Паліфакт, 1992. С. 110–115.
22. Пазьняк, З. (1992f). «Асноўныя прынцыпы канцэпцыі пераходу Беларускай ССР на рыначную эканоміку. Выступ на нечарговай другой сесіі Вярхоўнага Савета БССР (аўторак, 9 кастрычніка 1990 года)», у Пазьняк, Зянон. *Сапраўднае аблічча.* Мінск: Паліфакт, 1992. С. 181–189.
23. Пазьняк, З. (1992g) «Интервью газете «Мегаполис Экспресс» (конец 1990 г.)», у Пазьняк, Зянон. *Сапраўднае аблічча.* Мн. : Паліфакт, 1992. С. 213–218.
24. Пазьняк, З. (1993a). «Беларусь, Расея, СНД», *Народная Газета.* 14.01.1993
25. Пазьняк, З. (1993b). «Прынцыпы нашае праграмы (Спавешчаньне на сакавіцкім Сойме БНФ напярэдадні III-га Зьезду БНФ, 1993 г.) Вытрымкі са стэнаграмы»? *Навіны Беларускага Народнага Фронту «Адраджэньне»,* № 4 (39).
26. Пазьняк, З. (1993c). «Зянон Пазьняк: "Нам не патрэбны ваенны саюз з Расеяй" (Паводле скарочанай стэнаграмы XI нечарговай сэсіі Вярхоўнага Савета) 8 красавіка 1993 г.» *Навіны Беларускага Народнага Фронту,* красавік (спецыяльны выпуск).
27. Пазьняк, З. (1993d). «Правал намэнклятуры. Да характарыстыкі палітычнага становішча ў краіне (Даклад, прачытаны ў кастрычніку 1993 г. на соймавай канфэрэнцыі БНФ)», *Выбар,* 27.10.1993– 9.11.1993
28. Пазьняк, З. (1993e). «Настае час дзеяньняў і расплаты», *Народная Газета,* 9.11.1993
29. Пазьняк, З. (1993f). «Курс на страту незалежнасьці (Стэнаграма)», *Літаратура і мастацтва.* 26.11.1993
30. Пазьняк, З. (1994a). «О русском империализме и его опасности», *Народная Газета,* 15.01.1994
31. Пазьняк, З. (1994b). «Касьцюшка (Выступ, які не адбыўся на 200-х угодках паўстаньня Касьцюшкі)», *Выбар,* 8.06.1994
32. Пазьняк, З. (1995). «Трэцяй сілы няма (З выступу старшыні БНФ "Адраджэньне" Зянона Пазьняка на Сойме БНФ)», *Пагоня,* 17–23.11.1995
33. Пазьняк, З. (1996b). «Атрымаўшы па зубах у Чачэніі, Расея хоча праглынуць Бела-

русь», *Пагоня*, 1–7.03.1996
34. Пазьняк, З. (1996a). «Чачэнскія героі абараняюць Бацькаўшчыну і свабоду», *Пагоня*, 16–22.02.1996
35. Пазьняк, З. (1999). «Платформа прэтэндэнта на пасаду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь Зянона Пазьняка», 13.05.1999, URL (доступ: 10.12.2010) http://www.bielarus.net/archives/2005/08/20/302
36. Пазьняк, З. (2001). «Старыя дарожкі». *Народная Воля*, 15.02.2001
37. Пазьняк, З. (2007a). «Пра незаконную забарону рэфэрэндуму на Беларусі аб новых выбарах (Выступ у Эўрапарляманце. 1992 г.)», у Зянон Пазьняк, *Развагі. Канцэпцыя новага Беларускага Адраджэньня.* Кн.1. Артыкулы і матэрыялы (1990–III.1996). Варшава, Нью-Ёрк, Вільня: «Беларускія ведамасьці», Таварыства беларускай культуры ў Летуве, 2007: 115–116.
38. Пазьняк, З. (2007b). «Зянон Пазьняк: Імпэрыя ня можа быць дэмакратычнай (Лідэр Апазыцыі БНФ пра Расею і пра яе выбары 1993 г.)», у Зянон Пазьняк. *Развагі. Канцэпцыя новага Беларускага Адраджэньня.* Кн.1. Артыкулы і матэрыялы (1990–III.1996). Варшава, Нью-Ёрк, Вільня: «Беларускія ведамасьці», Таварыства беларускай культуры ў Летуве, 2007: 157–159.
39. Рудкоўскі, П. (2005) «Панская Польшча і бяспанская Беларусь», *ARCHE.* 2005. № 1, URL (доступ: 10.12.2010) http://arche.bymedia.net/2005-1/rudkouski105.htm
40. Рудкоўскі, П. (2006) «Як Пазьняк стаўся закладнікам гісторыі», *ARCHE.* 2006. № 3, URL (доступ: 10.12.2010) http://arche.bymedia.net/2006-3/rudkouski306.htm
41. Садоўскі, П. (2008). «Мой шыбалет. Аўтабіяграфічныя арабэскі», Прага: Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода.
42. Сіліцкі, В. (2005). Уводзіны. Роля парлямэнту ў найноўшай палітычнай гісторыі Беларусі, у В. Булгакаў (рэд.). *Найноўшая гісторыя беларускага парлямэнтарызму.* Беласток: Аналітычны Грудок, 2005: 7–16.
43. Улахович, В.Е (2010). *Формирование основ внешней политики Республики Беларусь (1991–2005).* Минск: Харвест.